

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTI**

**Filologiya fakulteti
Qaraqalpaq tili kafedrası
5111300 – Ana tili hám ádebiyatı baǵdarı
4^Akurs talabası
Ótemisova Páruazdın**

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

**TEMA: Sh.Seyitovtın «Xalqabad» romanında atawış
frazeologizmlerdiń qollanılıwı**

Talaba: Ótemisova Páruaz

Perdebay qızı

Ilmiy basshı: _____

f.i.k.B.T.Yusupova

Kafedra baslıǵı w.w.a.: _____

f.i.k., doc.G.Patullaeva

Kafedranıń 2018-jıl 28-maydagı májilis qararı menen qorǵawǵa ruxsat berildi (12-sanlı protokol).

Nókis – 2018

Ótemisova Páruazdın «Sh.Seyitovtın «Xalqabad» romanında
atawısh frazeologizmlerdiń qollanılıwı» temasındaǵı pitkeriw qánigelik
jumısına mámleketlik attestaciya komissiyası qararı menen «___» ball
qoyıldı

« _____ » _____ 2018-jıl

MAK xatkeri:

M.Mambetmuratova

Joba:

Kirisiw

- a) Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń til ózgeshelikleri*
- á) Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń izertleniwi*
- b) Pitkeriw qánigelik jumısınıń maqseti hám wazıypaları*

I bap Sh.Seyitov shıǵarması tilinde atlıq hám kelbetlik

frazeologizmlerdiń qollanılıwı

1.1. Atlıq (substantivlik) frazeologizmler

1.2. Kelbetlik (ad`ektivlik) frazeologizmler

II bap Sh.Seyitov shıǵarması tilinde ráwish frazeologizmlerdiń qollanılıwı

2.1.Sın mánili ráwish frazeologizmler

2.2.Muǵdar mánili ráwish frazeologizmler

2.3.Orın mánili ráwish frazeologizmler

2.4.Waqıt mánili ráwish frazeologizmler

Juwmaq

Paydalanılǵan ádebiyatlar

KIRISIW

Kórkem ádebiyat stili xalıqtıń barlıq qatlamına teńdey xızmet etedi. Sonlıqtan da bul stil ulıwma xalıqlıq tilden sheklenbegen dárejede paydalanıw sıpatı menen ajıralıp turadı. Ulıwma xalıqlıq til, onıń leksikasındaǵı, sózlik quramındaǵı barlıq baylıqlar kórkem shıǵarmanıń tilinde belgili bir stillik xızmetlerdi atqarıw ushın paydalanıladı.

a) Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń til ózgeshelikleri

Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili, kórkem sóz sheberi Sh.Seyitov shıǵarmalarınıń tili qaraqalpaq tiliniń baylıǵın, kórkemligin kórsetedi. Bulay dewimizdiń sebebi onıń shıǵarmalarınıń tilinde ana tilimizdiń leksikasında bar bolǵan birlikler sheberlik penen paydalanıladı. Tildiń sózlik quramınan orın alǵan leksikalıq birlikler jazıwshı shıǵarmalarınıń tilinde estetikalıq jaqtan xızmet atqarıp keledi. Onıń prozalıq shıǵarmalarınıń tilindegi, máselen, gónergen sózler dóretpede sóz etilip atırǵan tariyxıy dáwirdiń koloritin súwretlew ushın xızmet etedi, xalıqtıń sol dáwirdegi turmısın ashıp beriwde úlken xızmet atqaradı. Al, dialektlik sózler bolsa xalıqtıń belgili bir aymaqta jasawshı wákılleriniń sóylew tilindegi ózgeshelikti ashıp beriw ushın xızmet atqaradı. Sinonimler sózlerdi orınsız tákirarlamaw maqsetinde jumsalǵanın atap ótiwge boladı. Solay etip, jazıwshınıń prozalıq dóretpeleriniń tilinde jumsalǵan basqa da birliklerdiń – antonimlerdiń, omonimlerdiń, kásiplik sózlerdiń, ózlestirme sózlerdiń, awız eki sóylew tiline tán birliklerdiń hám t.b. ózine tán atqaratuǵın xızmeti, ornı bolıp, olardıń hár birin avtor stillik jaqtan qollanıw menen shıǵarma tiliniń tásirli hám obrazlı bolıwın támiyin etedi. Mine usınday leksikalıq birliklerdiń qatarında qaraqalpaq tiliniń qaymaǵı dep esaplanılıp kiyatırǵan frazeologiyalıq sóz

dizbekleriniń sóz sheberi tárepinen onıń prozalıq shıǵarmalarında, atap aytqanda, «Xalqabad» romanında qollanıw arqalı shıǵarma tilinde atqaratuǵın xızmetleri ayırıqsha áhmiyetke iye.

á) Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń izertleniwi

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri joqarıda atap kórsetilgen bir qansha sıpatları menen izertlewshilerdiń ayırıqsha dıqqatın tartıp, kóplegen ilim-izertlew jumıslarınıń obiektine aynalıp, ilimiy kóz-qarastan úyrenilip kiyatırǵan máselelerdiń biri. Bunday jumslar qatarında bir neshe miynetlerdi kórsetiwge boladı.

E.Berdimuratov¹ qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlewshi sıpatında frazeologiyanı leksikologiyanıń bir tarawı dep esaplaydı. A.Bekbergenov² frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tilimizde stillik qollanıw ózgesheliklerine ayırıqsha itibar beredi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha J.Eshbaev³ óziniń izertlewleriniń nátiyjesi sıpatında frazeologiyalıq sózlikti baspadan shıǵardı. T.Jumamuratov⁴ tárepinen mektep oqıwshılarına arnalǵan eki tillik frazeologiyalıq sózlik dúzildi hám baspada jarıq kórdi. Al. S.Nawrızbayeva⁵ qaraqalpaq tilindegi atawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha kandidatlıq dissertaciya jaqladı.

G.Aynazarovanıń⁶ ilimiy jumısı qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmlerge arnaladı. Ol óz izertlewleriniń nátiyjesi sıpatında ilimiy miynetin baspada járiyaladı.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1972.

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, Билим, 1990.

³ Ешбаев Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкис, 1985.

⁴ Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.

⁵ Наурызбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.

⁶ Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндегі теңлес екі компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005.

«Qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń aktual máseleleri»¹ atamasındaǵı toplamda frazeologizmlerdiń mánilik hám grammatikalıq ózgeshelikleri, oqıtıw usılları hám t.b. máseleler sóz etildi.

G.Bekbergenova hám B.Shaniyazov tárepinen qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları hám olardıń rus hám inglis tillerindegi sáykeslikleri tiykarında sózlik dúzilip, baspadan shıqtı. G.Bekbergenova úsh tildegi (qaraqalpaq, rus hám inglis tillerindegi) frazeologizmlerdiń mánilik sáykesliklerin úyrendi. Q.Qoshanov, A.Umarov hám G.B.Nurabaeva tárepinen qaraqalpaq mektepleriniń 5-9-klaslarına arnalǵan rus tiliniń frazeologiyalıq sózligi, Q.Qoshanovtıń qısqasha russha-qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózligi dúzildi. Bul sózliklerdiń bári basılıp shıqtı.

Endi usı orında pitkeriw qánigelik jumısımız ushın tańlap alınǵan temanıń sıpatınan kelip shıǵıp, kórkem shıǵarma tiliniń ózgesheliklerin qısqasha sóz etiw menen birge, temanıń qaraqalpaq til biliminde izertleniw máselesine de azı-kem toqtap ótpekshimiz. Kórkem shıǵarmanıń tili bir qansha belgileri, ózgeshelikleri menen sıpatlanadı. Oǵan, kóbinese, obrazlılıq, sózlerdiń awıspalı mánilerde jumsalıwı, kórkemlew qurallarınıń paydalanılıwı, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ónimli jumsalıwı hám usı sıyaqlı belgiler tán bolıp keledi. Kórkem ádebiyat stili qaraqalpaq ádebiy tili funksiional stilleriniń bir túri retinde belgili. Kórkem ádebiyat stili prozalıq stil hám poeziyalıq stil sıyaqlı túrlerge bólinedi. Sonıń menen birge, dramalıq shıǵarmanıń tili de olardan awızeki sóylew tiliniń múmkinshiliklerinen keń paydalanıwı menen ajıralıp turadı.

Prozalıq dóretpeniń tiline salıstırǵanda poeziyalıq shıǵarmanıń tili belgili bir poetikalıq nızamlılıqlarǵa – buwın sanınıń teńligi, uyqas hám t.b. tiykarlanıwı menen belgilenedi, sonday-aq, onda usı nızamlarǵa sáykes sóz qollanıw ózgeshelikleri saqlanadı.

Qaraqalpaq prozasında óziniń ájayıp kórkem shıǵarmaları menen tanılǵan jazıwshı Sh.Seyitov shıǵarmalarınıń tili óziniń baylıǵı, kórkemligi, obrazlılıǵı

¹ Қарақалпақ тили фразеологиясының актуал мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2011.

menen málim. Onıń shıǵarmalarında basqa da leksikalıq birlikler menen bir qatarda frazeologiyalıq sóz dizbekleri de belgili ornı iyeleydi.

Kórkem shıǵarma tilinde tildiń sózlik quramındaǵı barlıq leksikalıq birlikler – sinonimler, antonimler, omonimler, gónergen sózler menen neologizmler, frazeologiyalıq sóz dizbekleri, kásiplik sózler, dialektizmler, awızeki sóylew tiline tán birlikler, ózlestirilgen sózler hám t.b. qollanıladı, olar belgili bir stillik maqsetlerde jumсалıp, shıǵarma tiliniń kórkem bolıwına, oqıwshıǵa estetikalıq jaqtan tásir kórsetiwine xızmet etedi, bunda tildiń tásir etiw xızmeti júzege shıǵadı.

Kórkem shıǵarma tilin izertlew máseleleri qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov, D.Nasırov, H. Hamidov, O.Dospanov, D.Saytov, A.Bekbergenov, Sh.Abdinazimov, B.Yusupova hám t.b. tárepinen sóz etildi.

Sh.Seyitov shıǵarmalarınıń tili qaraqalpaq til biliminde monografiyalıq baǵdarda arnawlı túrde izertlenbedi.

b) Pitkeriw qánigelik jumısınıń maqseti hám wazıypaları

Qaraqalpaq tili leksikasında frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán ózgeshelikleri, qosımsha emocional-ekspressivlik boyawlarǵa iye bolıp keliwi, dara sózge salıstırǵanda máni ótkirliǵı, qurılıslıq hám basqa da bir qansha sıpatlı belgileri menen ajralıp turadı. Onıń mine usınday jeke ózgesheliklerin ilimiy kóz-qarastan izertlew qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan teoriyalıq hám ámeliy jaqtan áhmiyetli máselelerdiń qatarına kiredi. Kem degende eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń leksika-grammatikalıq jaqtan baylanısınan turatuǵın birlikler sóz dizbekleri bolıp, olardıń ishinde komponentleriniń ornın almasırwıǵa bolmaytuǵın, turaqlı, tayar túrinde qalıplesken sóz dizbekleri – frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmalarda qollanılıw ózgesheliklerin arnawlı izertlew oǵada áhmiyetli máselelerdiń biri. Mine usınday máselelerdiń biri Sh.Seyitovtıń «Xalqabad»

romanı tilinde yaǵnıy kórkem shıǵarmada atawısh frazeologizmlerdiń qollanıluwı biziń pitkeriw qánigelik jumısımızdıń tiykarǵı maqseti bolıp esaplanadı. Usıdan kelip shıǵıp jumıstıń aldında turǵan wazıypa Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» shıǵarmasınıń tilinde qollanılgan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde belgili bir topar esaplangan – atawısh frazeologizmlerdiń qollanıluw ózgesheliklerin úyreniwden ibarat. Sonıń menen birge, jazıwshınıń tilimizdegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin qollanıwdaǵı sheberligin kórsetiw de biziń wazıypamızǵa kiredi.

Jazıwshınıń «Xalqabad» romanı tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń atqaratuǵın xızmetlerin anıqlaw, qaraqalpaq tiliniń leksikasın, onıń sóz baylıǵın jazıwshınıń sheberlik penen paydalanıw dárejesin kórsetiw til biliminiń leksika, frazeologiya tarawı menen birge kórkem ádebiyat stilistikasınıń bir qansha teoriyalıq hám ámeliy máselelerin sheshiwge járdem beredi. Bul jumıstıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetin belgileydi.

I bap Sh.Seyitov shıǵarmaları tilinde atlıq hám kelbetlik frazelogizmlerdiń qollanılıwı

Qaraqalpaq til bilimi quramında frazeologiya úlken orın iyeleydi. Onıń izertlew obiekti – frazeologizm – turaqlı sóz dizbegi. Frazelogizm ózine tán belgilerine iye birlik bolıp, xalıq tiliniń qaymaǵın, maǵızın ózine jámlegen tereń, ótkir mánili jáne bir neshe sózlerdiń dizbeginen quralǵan tutas bir pútinlik sıpatında belgili.

Frazelogiya – til biliminiń úlken bir tarawı. Grekshe *phrasis* (sóylem) hám *logos* (ilim) degen sózlerden alınǵan, hár qanday tildiń frazeologiyalıq sistemasın úyrenedi. Til biliminde frazeologiya onıń frazeologizmlerdi izertleytuǵın tarawı hám belgili bir tilge tán frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jıyınıǵı sıpatında túsiniledi.

Jámiyet aǵzaları ortasında eń áhmiyetli qarım-qatnas quralı til bolıp esaplanadı. Til adamlardıń bir-biri menen pikir alıswına múmkinshilik jaratıp beredi. Bunda gápler arqalı pikirler bayanlanadı. Tilde gáp dúziwdiń tiykargı qurılıs materialı sıpatında sózler hám sóz dizbekleri úlken orın iyeleydi. Olardıń arasında óziniń qurılısı, mánilik ózgeshelikleri menen ajıralıp turatuǵın birlikler – frazeologiyalıq (turaqlı) sóz dizbekleri de bar.

Házirgi qaraqalpaq tiliniń leksikasında frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán ózgeshelikleri menen sıpatlanadı. Olar dara sózge salıstırǵanda emocional-ekspressivlik ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Frazelogiyalıq sóz dizbegi ańlatqan máni menen dara sóz bildirgen máni ortasında mánilik reńk bolıp, ol dara sózden mánilik boyawları jaǵınan basım bolıp keledi. Frazelogiyalıq sóz dizbekleri ulıwma xalıqlıq tildiń qaymaǵı, xalıq danalıǵınıń úlgesi iretinde kórinedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri ushın tán bolǵan belgiler bar. Olar tómendegiler:

1. Frazelogiyalıq sóz dizbekleri tilimizde tayar túrinde qáliplesken sóz dizbegi sıpatında jumsaladı.
2. Olar mánilik jaqtan obrazlı bolıp keledi.
3. Frazelogiyalıq sóz dizbeklerin dúzip kelgen komponentler onıń quramında óziniń turaqlı ornına iye boladı.
4. Frazelogiyalıq sóz dizbegi tutası menen bir sintaksislik xızmet atqarıp keledi.
5. Frazelogiyalıq sóz dizbeginiń komponentlerin bólip alıwǵa bolmaydı.
6. Olar basqa tillerge sózbe-sóz awdarılmaydı.

Mine bulardıń bári frazeologiyalıq sóz dizbegin sıpatlaytuǵın belgiler bolıp esaplanadı. Olar usı leksika-grammatikalıq jaqtan ajıralmaslıǵı, bir tutaslıǵı, bir pútinligi menen tilde belgili bir sóz shaqabına qatnaslı bolıp keledi. Olar atlıq, kelbetlik, ráwish hám feyil sóz shaqaplarına qatnaslı boladı.

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde qollanılǵan frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde de atap ótilgen belgilerdiń hár biri ushırasadı. Leksikalıq kóz-qarastan bul frazeologiyalıq sóz dizbekleri ekspressivlik-emocionallıq, stillik ózgesheliklerge iye. Al, morfologiyalıq kóz-qarastan frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánili sóz shaqapları esaplangan atlıq, kelbetlik, sanlıq hám feyil sóz shaqaplarına qatnaslı bolıp keledi.

Komponentleriniń sanı boyınsha bir neshe komponentlerden ibarat bolıw menen birge seplik, kóplik kategoriyalarına, kómekshi sózlerge de tikkeley baylanıslı bolıp keledi. Ulıwma, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń hár qanday erkin baylanıstaǵı sóz dizbeklerinen ayırmashılıqları bar.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında ózgeshe ornı menen belgilenetuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri ushın tán bolǵan ayırıqshalıq olardıń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha toparlargá bóliniwi bolıp esaplanadı. Olarda komponentlerdiń frazeologiyalıq sóz dizbegi ańlatqan mánige qatnası túrlishe bolıp keledi. Sonıń menen birge, grammatikalıq jaqtan óz-ara baylanısıw dárejesi de hár

qıylı boladı. Usı ózgesheliklerine qaray qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir neshe túrlerge bólinedi.

1. Frazeologiyalıq ótlesiwler;
2. Frazeologiyalıq birlikler;
3. Frazeologiyalıq dizbekler;
4. Frazeologiyalıq sózler.

Frazeologiyalıq ótlesiwler turaqlı sóz dizbekleriniń arasındaǵı hesh qanday bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın, quramındaǵı komponentleri óziniń tiykargı leksikalıq mánilerin birotala joyılıp jibergen, turaqlı sóz dizbegi ańlatqan mánige olardıń mánisiniń hesh qanday qatnası joq bolǵan frazeologizmler bolıp esaplanadı. Mánisi ótkir, awıspalı sıpatqa iye bolıp keledi.

Frazeologiyalıq birliklerde komponentlerdiń mánileri ulıwma frazeologiyalıq sóz dizbegi ańlatqan mánige jaqın bolıp keledi, olardıń jeke mánileri jıynalıp barıp ekinshi bir pútin, turaqlı sóz dizbegi bildirip turǵan astarlı mánini payda etedi.

Frazeologiyalıq dizbeklerde ulıwma máni jeke komponentlerdegi máni menen tikkeley baylanıslı bolıp, olardıń mánilerinen kelip shıǵadı. Frazeologiyalıq sóz dizbegi degende onıń quramındaǵı komponentlerdiń leksika-grammatikalıq jaqtan turaqlılıǵı nezerde tutiladı.

Frazeologiyalıq sózler komponentleriniń grammatikalıq jaqtan bir-biri menen bekkem baylanıswı, leksikalıq jaqtan bir-birinen ajıralmaslıǵı menen ózgeshelenedi. Olar tilimizde naqıl-maqallar túrinde belgili. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń dáslepki úsh túri (fazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler hám frazeologiyalıq dizbekler) sóz dizbegi túrinde ushırassa, frazeologiyalıq sózler gáp túrinde keledi.

Grammatikalıq qurılısı jaǵınan da qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir neshe túrlerge bólinedi.

1. Jeke sóz dizbekleri túrinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri;
2. Jay gápler túrinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri;

3. Qospa gápler túrinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri.

Jeke sóz dizbekleri túrinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri kem degende eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń dizbeginen bolıp, olar bir sintaksislik xızmet atqarıp, bir sorawǵa juwap berip, gáptiń bir aǵzası sıpatında keledi.

Jay gápler túrinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri eki túrde keledi. Olar jay gáp túrinde tayar halında ushırasadı, sonıń menen birge, sóz dizbegi túrindegi frazeologizmniń sońǵı feyil komponentiniń forması ózgerip, bayanlawıshlıq sıpatqa iye bolıwı menen de jay gáp túrinde ushırasadı.

Qospa gápler túrinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri grammatikalıq qurılısı jaǵınan qospa gáp túrindegi bir leksika-grammatikalıq pútinlikti payda etedi.

Kópshilik tillerde izertlewshiler frazeologizmlerdi usı atlıq, kelbetlik, ráwish hám feyil sózlerge qatnaslı bólip qaraydı. Sonıń menen birge, ayırım tillerde tańlaq, modal, dánekerlik frazeologizmler bar dep qaraladı. Bulay bóliw, bir tárepten, hár bir tildiń jeke ózgesheligine, sıpatına baylanıslı bolsa, ekinshi tárepten, sol tildiń frazeologiyalıq sistemasın tereń izertlewge baylanıslı. Házirge shekemgi izertlewlerde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler tómendegi sóz shaqaplarına qatnaslı úyrenildi:

1. Atlıq frazeologizmler;
2. Kelbetlik frazeologizmler;
3. Ráwish frazeologizmler;
4. Feyil frazeologizmler.

Til arqalı qarım-qatnas barısında jazıwshı yamasa sóylewshı tilden hár qıylı birliklerdi, sonıń ishinde, frazeologiyalıq sóz dizbeklerin paydalanǵanda onı tayar túrinde qollanadı. Basqa sózlerden frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń pikirdi jetkerip beriwdegi ayırmashılıǵı ol anıq, tolıq hám barlıq mánilik ózgeshelikleri, mánilik reńkleri menen jetkerip beredi. Onda xalıqtıń kóp dáwirlerden beri toplanǵan qıyallarınıń jemisi kórinedi. Sonıń ushın da, olar tásirli bolıp keledi.

Frazeologiyalıq sóz dizbegi ańlatqan mánini ekinshi bir sóz benen sol dárejede tolıq jetkerip beriwge bolmaydı, tásirlik jaǵınan olardıń kemisligi bayqaladı. Sonıń ushın jazıwshılar menen shayırlar kórkem shıǵarma dóretiwde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń usı artıqmashlıqlarınan keńnen paydalanadı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasın keń túrde izertlegen belgili ilimpaz prof. E. Berdimuratov:² «Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń elementlerinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar, sonday-aq, onıń basqa da túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas procesimizde pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik ottenokleri menen jetkeriwde ayrıqsha rol atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mine usı kóz-qarastan tildiń qaymaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgeri jatır» dep jazǵan edi. Onıń mine usınday sıpatı kórkem shıǵarmalarda keńnen paydalanıwına múmkinshilik jaratadı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcionalstilleriniń túrlerinde, sonıń menen birge, awızeki sóylew stilinde qollanıwı haqqında A.Bekbergenov bılay dep jazadı: «Frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkem ádebiyatta, publicistikalıq stilde hám sóylew tilinde keńnen qollanılıp, hár qıylı emocional-ekspressivlik belgilerge iye boladı».³

Frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde bar bolǵan joqarıda atap ótilgen sıpatlar onıń kórkem shıǵarmalarda ónimli qollanıwına alıp keledi. Bul Sh.Seyitov shıǵarmaları tilinde de kózge túsedı.

Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin Sh.Seyitov shıǵarmalarınan da kóplep tabıwǵa boladı. Olar qurılısı jaǵınan da, semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha da, sóz shaqaplarına qatnası boyınsha da hár qıylı bolıp keledi. Olardıń qollanıw órisi de hár qıylı boladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri stillik jaqtan ayrıqshalanıp keliwi menen de sıpatlanadı.

² Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968, 239-бет

³ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 40-бет.

Frazeologizmlerdi úyreniwde olardı tolıq tallaw ushın seslik ózgeshelikleri yamasa leksika-semantikalıq ayırıqshalıqları, quramı, qurılısı hám t.b. táreplerinen bir neshe toparlarǵa bólip qaraw zárúr boladı. Usı kóz-qarastan olardı klassifikaciyalaw máseleleri bir qansha qıyınshılıq tuwdıradı. Sonlıqtan, bunday bóliniwlerdi kópshilik jaǵdaylarda shártli túrde alıp qarawǵa tuwra keledi. Óytkeni, frazeologizmdegi quramalılıq, qospalılıq yamasa ayırım waqıtları komponentleriniń eń sońǵısınıń grammatikalıq baylanısqa túsiwi menen ózgerip ketiwi hám t.b. jaǵdaylar olardı sóz shaqaplarına bóliwde qıyınshılıqlardı payda etedi. Ayırım frazeologizmler tómendegi sóz shaqaplarına jaqın bolıp keledi.

1. Atlıq frazeologizmler; 2. Kelbetlik frazeologizmler;
3. Ráwish frazeologizmler; 4. Feyil frazeologizmler.

Atlıq frazeologizmler zattı, kelbetlik frazeologizmler zattıń hár qıylı belgilerin, ráwish frazeologizmler sın, muǵdar, orın, waqıt, sebep hám t.b. sıyaqlı mánilerdi, feyil frazeologizmler is-háreketti bildirip keledi.

«Atlıq sózler zattı, kelbetlik sózler zattıń belgisin (qásiyetin), feyil sózler zattıń is-háreketin bildirse, ráwish sózler belginiń belgisin, qásiyettiń qásiyetin yamasa is-hárekettiń belgisin, qásiyetin ańlatadı. Solay etip, ráwish sózler kelbetlikke, feyil sózge baylanısadı. Mısalı: «úlken qala» degen kelbetlik sóz zattıń qásiyetin, «bala oqıdı» degen feyil sóz zattıń qıymılın, is-háreketin bildirse, «oǵada úlken qala» desek, ráwish sóz (oǵada) belginiń (úlken) belgisin ańlatadı; «tez oqıdı» desek, ráwish sóz (tez) hárekettiń (oqıdı) belgisin bildiredi. Kórinip turǵanıday, belgini bildiriwi jaǵınan ráwish sózler kelbetlik sóz shaqabına júdá usaydı.

Ráwish – latinsha «adverbium» – «feyilge qatnaslı» degen mánisti bildiredi.⁴

Jazıwshı shıǵarmalarınıń tilinde frazeologiyalıq sóz dizbeklerine tán bolǵan bul belgilerdi tolıq kóriwge boladı. Onıń shıǵarmalarında frazeologiyalıq sóz

⁴ Даўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2013, 59-бет.

dizbekleri júdá ónimli paydalanıladı. Olar mánilik jaqtan bir neshe toparlarǵa qatnaslı bolıp keledi. Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń arasında atawısh sózlerge qatnaslı bolǵan frazeologizmler de belgili bir sóz shaqabına qatnaslı bolǵan mánini ańlatıp turıwı menen birge ekinshi bir awıspalı, astarlı máni bildirip keledi. Biz tómende usınday atawısh frazeologizmlerdiń Sh.Seyitov shıǵarmaları tilinde qollanıw ózgesheliklerine óz aldına ayırım-ayırım tallaw jasap ótpekshimiz.

1.1. Atlıq (substantivlik) frazeologizmler

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri qanday da bir sóz shaqabı sheńberinde jumsaladı. Bul, álbette, kórkem shıǵarmalar tili ushın da tán bolıp keledi. Tilimizdegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń belgili bir sóz shaqabına qatnaslı bolıp keliwi onıń usı sóz shaqabı kólemindegi sózge sáykes ekvivalent bolıp keliwin bildiredi.

Kórkem shıǵarmalar tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri hár qıylı sózlerden dizbeklesip, leksikalıq jaqtan bir mánini bildiredi hám atlıq sóz shaqabına qatnaslı bolıp keledi. Atlıq frazeologizmler til biliminde substantivlik frazeologizmler dep te júritiledi. Sh.Seyitov shıǵarmalarınıń tilinde de ónimli ushırasadı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń ullı jazıwshılarınıń biri Sh.Seyitov shıǵarmalarınıń tili qaraqalpaq til biliminde, atap aytqanda, kórkem ádebiyat stilistikasında hár tárepleme hám arnawlı izertleniliwi zárúr máselelerdiń biri. Kórkem sóz dóretiwshilikte, kórkem sóz qollanıwda hár bir jazıwshı yamasa shayırdıń xalıq tiliniń kórkem súwretlewshilik imkaniyatlarınan paydalanıw dárejesi, usılı, ádeti, ózgesheligi kózge túsedı. Bul qásiyet Sh.Seyitov shıǵarmaları tili ushın da tán, álbette. Sonlıqtan da, ol dóretken shıǵarmalar tilin tek sóz (til) benen jaratılǵan kórkem ádebiyat úlgesi sıpatında ǵana emes, ol jasaǵan hám shıǵarmalar dóretken dáwirdegi qaraqalpaq tiliniń ájayıp kórinisi sıpatında da úyreniw kerek. Bul

boyınsha úlken ilim-izertlew jumısları alıp barılıp, olarda Sh.Seyitov shıǵarmaları tiline belgili bir tallawlar júrgiziliwi tiyis.

Sh.Seyitov shıǵarmaları tiliniń jeke ózgesheligi onıń fonetikalıq, leksika-frazeologiyalıq, grammatikalıq hám stilistikalıq ayırıqshalıqlarınan kórinedi. Olardıń arasında sóz ustasınıń frazeologizmlerden paydalanıwda ayırıqsha sheberligi kózge túsedi. Jazıwshı shıǵarmaları tiliniń bir tutas kórkemligin, obrazlılıǵın, tásirtiligin payda etip turǵan til quralların anıqlaw, olardıń kórkemlik imkaniyatların bahalaw, emocional-ekspressivlik múmkinshiliklerin belgilew, sonıń menen birge, sóz sheberiniń jeke stilin úyreniw ol qollanǵan hár bir birlikten kelip shıǵadı. Usı kóz-qarastan Sh.Seyitov shıǵarmaları tiliniń ajıralmas bir bólegi esaplanǵan frazeologizmlerdi úyreniw, olarǵa tallaw jasaw onıń prozalıq shıǵarmaları tiliniń áhmiyetli hám qızıqlı bir tárepin úyreniwge baǵdarlaydı, ózinshelik til sheberligin ashıwǵa múmkinshilik beredi.

Frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde bar bolǵan joqarıda bir neshe orınlarda atap ótilgen sıpatlar onıń kórkem shıǵarmalarda ónimli qollanıwına alıp keledi. Bul Sh.Seyitov shıǵarmaları tilinde de kózge túsedi.

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń til ózgesheliklerin leksikalıq qurallar kóz-qarasına tallaw jasap qaraǵanda olardıń arasında frazeologizmlerdiń úlken orın iyeleytuǵının kóriwge boladı. Olardıń úlken bir toparın atlıq frazeologizmler quraydı. Mısalı:

Biybalanıń bolsa kelgeni jaqında, sonıń arasınsha-aq saldamanlılıǵı, **mineziniń tikligi**, gápti otırǵızıp aytatuǵınlıǵı jaǵınan qashshan-aq kózge kórinip qalǵan. (17-bet)

Bul mısalda minezi tik degen frazeologizm belgi mánisin bildirip kelgen menen, atlıq jasawshı - lik qosımtasınıń qosılıwı menen substantivlik mánidegi frazeologiyalıq sóz dizbegi jasalǵan. Bul atlıq frazeologiyalıq sóz dizbegi shıǵarma tilindegi belgili bir personajǵa baylanıslı zatlıq máni bildirip qollanılgan.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri Sh.Seyitov shıǵarmaları tiliniń leksikasında belgili orın tutadı. Atlıq frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń shıǵarma tilinde atqaratuǵın xızmetleri de, qollanıw ózgeshelikleri de hár qıylı bolıp keledi. Olar stillik jaqtan ayrıqshalanıw turadı. Mısalı:

Sırttaǵılardıń qorshap alıp: «aman shıqtıń ba?» degenleri «**shıbın jannıń** aman qaldı ma?» degendey bolıp esitiler edi. (19-bet) Tilde «jan» leksikalıq birliği «shıbın jan» túrinde de frazeologiyalıq máni menen aytıladı, bunda máni jáne de tereń, ótkir etip jetkerilip beriledi. Shıǵarma tilinde usı frazeologizm, berilgen mısalda kórinip turǵanıday, júdá sheberlik penen paydalanılǵan. Bul orında substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbegi shıǵarmadaǵı waqıyalar barısına sáykes xalıqtıń sawatlanıw dárejesin anıqlaw maqsetinde kelgen komissiya aǵzalarınıń hár bir adamnan alǵan tekseriw nátiyjelerin súwretlew, ondaǵı personajlardıń psixologiyalıq jaǵdayların sáwlelendiriw ushın júdá sheberlik penen paydalanılǵan.

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı sóz dizbekleri qanday da bir sóz shaqabı sheńberinde jumsalatuǵının atap ótken edik. Usı kóz-qarastan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń belgili bir sóz shaqabına baylanıslı bolıp keliwi onıń usı sóz shaqabı kólemindegi sózge sáykes ekvivalent bolıp keliwin bildiredi. Bunday frazeologizmler atlıq sózlerge baylanıslı hár qıylı mánilerdi bildirip keledi. Máselen, Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri óz ornı menen ańlatqan mánilerin sáykes sheber qollanıladı. Bul pikirimizdi shıǵarma tilindegi tómendegi mısallar da dáliyleydi:

– Bilim **tiri jannıń** bárine kerek, – dep demesti orınbasarın Mádiyar. (29-bet)

Bul jerde «tiri jan» frazeologizmi «adam, hár bir adam» mánisin bildiredi. Sonıń menen birge, bul frazeologizm áytewir tiri jan túrinde de paydalanılıp, hesh nárese qolınan kelmeytuǵın, salaq, ábiger mánileri menen adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbegin sıpatında da paydalanıladı. Bul mısalda atlıqtıń ornına

jumsalıp «adamğa, hár bir adamğa, yaǵnıy hámmege» bilim kerek degen mánini bildirip kelip tur.

Ádebiy shıǵarmanıń tili jazıwshınıń jeke sóz qollanıw ózgeshelikleri menen baylanıslı boladı. Hár bir kórkem sóz sheberi til birliklerin ózinshe paydalanadı. Sh.Seyitov qaraqalpaq prozasında óziniń salmaqlı shıǵarmaları menen orın iyeleydi. Onıń prozalıq shıǵarmalarınıń tili kórkemligi, ayırıqsha tásirsheńligi, obrazlılıǵı menen ajıralıp turadı. Bunda frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń, sonıń ishinde, atlıq frazeologizmlerdiń ayırıqsha xızmetlerin atap ótiw orınlı.

Qaraqalpaq xalqında «Ákeń ólse de, ákeńdi kórgen ólmesin» degen maqal bar. Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde bolsa, usı maqaldıń mánisi frazeologiyalıq máni tiykarında «ákesin kórip qalǵanlar» túrinde yaǵnıy adam mánisin bildiretuǵın atlıq túrinde kelip, tásirli mánige iye bolıp kelgenligin tómendegi misaldaǵı frazeologizmniń qollanıwınan kóriwge boladı:

– «Ózimizdiń awıldıń balası, júzin tómene etpeyik deseńiz, bizge járdem etesiz» degen soń, Esbergenniń **ákesin kórip qalǵanlar** bar, meshit-qáwimdi jıynap, sonday-sonday dep jurttı qayıl etti de: «Áne, Esbergenjan, endi májilisińdi shaqıra ber, biz uysıp otırmız!» desti. (26-bet)

Sh.Seyitov shıǵarmalarında obrazlılıq hám kórkemlik jasaw qurallarınıń biri esaplangan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qollanıwı júdá ónimli. Sebebi, frazeologizmlersiz hár qanday shıǵarmanıń kórkemlik dárejesin ólshew qıyın. Bunda atlıq frazeologizmlerdiń de ayırıqsha xızmeti bar.

Roman tili frazeologiyalıq sóz dizbeklerine oǵada bay bolıp keledi hám xalıq tili menen birge, jazıwshı shıǵarmasınıń tiliniń de bay ekenligin kórsetip turadı. Bunday frazeologizmlerdiń qatarına shıǵarma tilinen alınǵan tómendegi atlıq (substantivlik) frazeologiyalıq sóz dizbeklerin de kórsetiwge boladı:

Shaǵal jaǵısında kemededen túsiwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tarttı-aw, onıń aldında anaw jaǵı Shanıshpay kópir, mınaw jaǵı Qotankól,

Sariatawlardıń Qallıjaǵıs penen Xalqabadtıń **tolı jurtınıń** bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıqta bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen esapsız alamandı kómdi-aw! (32-bet)

Bunda berilgen «tolı jurt» frazeologizmi «xalıq» degen atlıq sózdiń mánisin bildirip kelgen. Roman tilinde bul máni tómendegi frazeologizm arqalı da berilgenin kóriwge boladı:

Yaqıpbaydıń Dálibayı oqıwdan jırılıwdan buǵan juwıradı, suwshılıq etedi, sonnan, qara quptanǵa shekem jerdi silkindirip súrip júrgeni, sonda da izinde **qara shorı alaman** bolıp júrdi kópke shekem. (32-bet)

Usı «xalıq» mánisin – «qara shorı alaman» «kóp adam», «adamlar» degen mánini substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbegi túrinde bildirip kelgenligin kóriwge boladı.

Sh.Seyitov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń bir qansha túrleriniń sheberlik penen óz ornında sátti paydalanılǵanın bir qansha orınlarda qollanılǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleri mısasında kóriwge boladı. Olardıń arasında substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri belgili orın iyeleydi.

Shıǵarma tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qollanılıwın sóz shaqaplarına qatnaslı alıp qaraǵanda olardıń ádewir bir kólemli bólegin substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri quraytuǵının kóriw múmkin. Mısalı:

1. Juwaz hóner menen emes, **qara kúsh** penen soǵıladı. (34-bet)

2. Bul hayalı tárepinen usı waqıtqa shekem ayılǵan eń **awır sóz** edi. (35-36-betler)

3. Keshte Mádiyar menen Qunnazar kelse, awıldıń arası **duw-duw gáp**: «Qurban xalıq dushpanı bolıp tutılıp, at húkiminde aydalıp ketti!...» (41-bet)

Berilgen mısallardıń birinshisinde «qara kúsh» frazeologizmi paydalanılıp, ol «kúsh» mánisin jáne de kúsheytip berip, tásirlilik payda etedi. Al, ekinshi

mısaldağı «awır sóz» frazeologizmi «urıs, jánjel» mánisinde kelgen bolsa, úshinshi mısaldağı «duw-duw gáp» frazeologizmi «ósek sóz, kóp gáp» mánisin bildiredi.

Atlıq frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarma tilinde bir neshe orınlarda sheberlik penen paydalanıladı. Mısalı:

1.«Quday aydap» tap sol kúni túnde bir degdi **qudayı qonaq** bolıp kele qoydı. (36-bet)

2. «Qoy, endi qutılǵan shıǵarmız» dep, ata-babasın tanımaytuǵın Kóshkinbay jaltır degen baymaqlınıkinde ádep **qudayı qonaq**, soń onlaǵan kún bolıp qaldıq. (363-bet)

3. Ya mensinbey júrmeken, meni emes, húkimetti aytıp turman, partyacheyka, birewdiń partiyalıq máselesin qarawǵa bizge huqıq berilmegen, – dep edi, Aqtóreniń tókleri tebendey shansıldıdağı, Allanazar bul **abay siyasattı** túsiniq:

4. – Esi bar, sanalı adamımızǵo, bilgeni sol bolsa, júre bersin, qáne, aqırı nege soqtırar eken! – dep surlandı. (64-bet)

«Qudayı qonaq» atlıq frazeologizmi shıǵarma tilinen alınǵan birinshi hám ekinshi mısallarda berilgen frazeologiyalıq sóz dizbegi bolıp, ol tanımaǵan úyge, biytanı jerge qanday da bir májbúrlık, zárúrlık penen túnep, qonıp qalatuǵın adam», ulıwma zat mánisinde «adam» túsiniqin bildirip kelip, substantivlik frazeologizm bolıp esaplanadı.

Sońǵı mısalda berilgen «abay siyasat» birligi awıspalı mánide «qanday da bir astarlı mánide ayılǵan, aldawshılıq penen ayılǵan sóz» mánisin bildirip keledi. Bulardıń bári de substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp, «Xalqabad» romanı tilinde ornı menen obrazlılıq, tásirliklik jaratıw maqsetinde sheberlik penen paydalanılǵan.

Ulıwma, roman tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerine tallaw jasap qaraǵanda, olardıń arasında substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń belgili

orın iyelep, olardıń stillik jaqtan úlken sheberlik penen paydalanılǵanın, shıǵarma tiliniń tásirsheń, kórkem hám obrazlı bolıwın támiyin etkenligin mısallardan kóriwge boladı.

1.– Biraq, jámáhát, men **kózi ashıqpan**, ele berin bile beresizler, kókiregim sezedi, meniń kewlim sezedi! – dep, birden jılap jiberdi. – Liykin, dáliyım joq!... (74-bet)

2. Qalay orınlanǵanı ayılmadı, dekabrdiń dáslepki on kúnligindegi **túp degen túpirik jerge túspeytuǵın suwıq sıranlarda** jurttıń qardıń arasına qolların tıǵıp, barmaqların suwıqlarǵa aldırıp, birimlep jıynaǵan ǵórekleri, túni boyı kirpik qaqpay ot basında birimlep suwırǵan xanaları ayılmadı. (303-bet)

3. Erteńine qorjın-qolań, sawǵa-sálamı menen árebi at minip, Eshbay Nókiske keldi de, jurtlar **qara bası** mine almay júrgen katerge at-patı menen minip, Tórtkúlge hayt qoydı, aradan bes kún ótkende ispolkom menen Sayımbet Tórtkúlge shaqırılıp, qoraz bolıp barıp edi, pıshıq bolıp qayttı. (85-bet)

Dáslepki mısalda berilgen «kózi ashıq» frazeologizmi kelbetlik, yaǵnıy sapa mánisin bildirgeni menen kontekstte substantivlesip kelip «adam» mánisin ańlatıp turǵan bolsa, ekinshi mısaldaǵı «túp degen túpirik jerge túspeytuǵın suwıq sıranlarda» degen frazeologizm «qaraman qıs», «suwıq» degen mánilerdi, al «qara bası» frazeologizmi «ózi» degen mánini júdá ótkir, tásirli etip jetkerip bergenligin kóriwge boladı. Bul frazeologizmnıń seplik formalarında keliwi arqalı olardıń substantivlik mánilerdi ańlatıp kelip turǵanlıǵın biliwge boladı. Mısalı:

Bunıń bárin baslıqlar, mına uyatsız baslıqlar **qara basınıń** mártebesin kóterip, xalıqtı ashırqatıw ushın islegen! (303-bet) Bul frazeologizm iyelik sepliginiń formasın qabıl etip, atlıq mánisinde kelgen.

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde qollanılǵan atlıq frazeologizmler semantikalıq jaqtan hár qıylı bolıp keledi. Olardıń arasında haywan hám qus atamaları menen baylanıslı bir qansha frazeologizmlerdi ushıratıwǵa boladı. Mısalı:

«Qojirap kelgende **iyt penen qusına** shekem qolay kórdı» degendi sirá qıyalına keltirme, qarındasım. (323-bet) Bunda berilgen «iyt penen qus» frazeologizmi «kim bolsa sol» degen mánini yaǵnıy «adam» mánisin bildirip substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbegi xızmetinde kelgen.

Xalıq tilindegi frazeologizmler mánilik jaqtan da, strukturalıq jaqtan da, morfologiyalıq jaqtan da hár qıylı bolıp, olar Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde de júdá sheber paydalanılıp, hár qıylı mánilik ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Mısalı:

1.— Qudaybergen aǵa, tek óz **oshaq basınıń** emes, hámme úydiń adamı edi, hámme úyge kerek... (347-bet)

2. - Haw, sizler kolxozshı emessiz be?! – dep tańlandı adamlar kirip qalmastan burın **oshaq basın** aymanday etip taslaǵansha asıǵıp atırǵan kelinshek. (209-bet)

3.«Endi ne qılaman! Usı jurt Awǵanıstanǵa awdı ǵoy ilgeride! Men de kete qoyayın!» desem, bir qıyalım: «qoy, ózimniń tentene bolǵanım menen turmay, sońǵılıǵında **jetti pushtımdı** tentene qılarman ǵayrı elde!» deydi. (363-bet)

4.Sebebi, men qamshı menen emes, egistiń ótip ketetuǵınlıǵın, egis ótip ketse **duyım jurttıń** ash qalatuǵının aytıp, til menen jumsaytuǵın edim. (202-203-betler)

Berilgen mısallarda «oshaq basınıń» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi «óz úy ishiniń» degen mánini, al ekinshi mısaldaǵı «oshaq bası» degen birlik óziniń tiykargı mánisinde, yaǵnıy «úy-ishin, oshaqtıń dógeregini» degen mánilerdi bildirip kelgen bolsa, «jeti pushtı» frazeologizmi «tuxım-teberigi, áwladları» degen mánini, «duyım» jurt» frazeologizmi «xalıq, adamlar, kópshilik» degen mánilerdi ańlatıp tur.

«Dene» mánisin bildiretuǵın substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarma tilinde tómendegishe paydalanıladı. Mısalı:

1. Azanda **tula boyı** zil qara tas bolıp, sharshap, boldırıp, sabılıp túrgeldi. (323-bet)

2. Soń **tula boyın** tinte basladı. (355-bet)

Atlıq frazeologizmler Sh.Seyitov shıǵarmalarınń tiline kórkemlik beredi, tásirlik qosadı, onı obrazlı etip kórsetedi. Bunı mınaday mısallar arqalı da kórsetip beriwge boladı:

1. – **Qurı sózińizdiń** maǵan keregi joq, arzasına sizler hám qol qoyasız! (173-bet)

2. «Bul **janı qashıq**, dinnen shıǵarman!» dep, óliwden bas tartqısı kelip turdıdaǵı, taǵı táwekel etkisi kele berdi. (4-bet)

3.– **Watan gedayı** bolıp jasap atırǵanıma shıpshań jigirma bir jıl, endi on tórt kúnnen tórt aydıń júzi toladı, – dep jıladı. (4-bet)

Bul mısallarda «qurı sóz», «janı qashıq», «Watan gedayı» birlikleri substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp esaplanadı.

Sh.Seyitovtıń ózine tán jazıwshılıq usılı, sóz qollanıw ózgesheligi substantivlik frazeologiyalıq sóz dizbeklerin paydalanıwınan da kórinip turadı. Shıǵarma tilinen bir qansha mısallar keltiremiz:

1. Óliniń saǵınıshı hesh gáp, **tiriley ketken ǵayıptıń**, onda da óziń bul keń jáhándе, еń qádirlisi musulmanǵa iyman ǵо, hátte, soǵan hám almastırmaytuǵın sáwdiktiń saǵınıshı jaman eken... (12-bet)

2. İzbasqan bunı da abayladı, tımsallap, qurı waqıttı ótkeriwdiń biynátiyjeligin bildi de, **dáliniń tuwrı xabarına** ótip ketti. (12-bet)

3. Beken atam biyshara: «Qaraqalpaq degen úlken el edi, hár biy óz urıwına biylik etip, ruw menen ruwdı talastırıp, hár qaysısı hár jaqqa tartıp, tolını shayqadı, «aǵayinniń azǵanın aǵayın bilmes, jat biler» degen, bunı dushpan da bayqadı. Bólingendi bóri jedi, biylerdiń bası birikpedi, «ullı elge arqa súyeyik» degen Maman bahadurdiń da aytqanın qılmay, hár biy óz urıwı menen hár jaqqa ketti, hár qaysısınıń qolında qara kiyizdiń bir jullıǵı, julınǵan kiyiz qaytıp

birikpedi, hár urıw bargan jerinde sol xalıqtıń jırın jırlap kúnine bola úrp-ádetin úrdis etip, bul **awzı alashılıq** úlken eldi qurttı da tındı. (204-bet)

Bul mısallarda «tiriley ketken ğayıptıń», «dáliniń tuwrı xabarına», «awzı alashılıq» frazeologizmleri substantivlik sıpatqa iye. Birinshi mısaldağı ulıwma xalıq tilinde «tiri ğayıp» túrinde qollanılıp kiyatırǵan frazeologizm «tiriley ketken ğayıp» túrinde stillik ózgeshelikler menen paydalanılǵan. Ekinshi mısaldağı «dáliniń tuwrı xabarına» túrinde kelgen frazeologizm xalıq tilinde kóbirek «dáliden tuwrı xabar» túrinde paydalanıladı. Sońǵı mısaldağı «awzı alashılıq» frazeologizmi kóbinese, «ala awızlıq» túrinde yamasa «awzı ala» túrinde ónimli ushırasadı. Bul birlik atlıq jasawshı -shılıq qosımtası arqalı substantivlik sıpatqa iye bolıp tur.

Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı Sh.Seyitovtıń biz tallaw jasap atırǵan «Xalqabad» romanı tilinde atlıq (substantivlik) frazeologiyalıq sóz dizbekleri zat, nárese atamaların bildiriwde olardıń kórkem, tásirli sinonimi sıpatında sheberlik penen paydalanıladı.

1.1. Kelbetlik (adiektivlik) frazeologizmler

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri grammatikalıq ózgeshelikleri menen de ajırılıp turadı. Bul olardıń tilimizdegi sóz shaqaplarına qatnasında da anıq kórinedi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri atawısh turaqlı sóz dizbekleri hám feyil turaqlı sóz dizbekleri túrinde ushırasadı. Olardıń biri kelbetlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp esaplanadı. Bunday kelbetlik frazeologizmler til biliminde adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri dep te ataladı.

Kelbetlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri sıpatlawshı, kórkemlewshi qásiyeti menen kórkem ádebiyat stilinde basqa stillerge salıstırǵanda ónimli paydalanıladı. Kórkem ádebiyat stili kitabıy stillerdiń ózgeshe túri sıpatında túrli pikirler payda

etip, tilshi ilimpazlardıń ayrıqsha dıqqatın tartıp kelgenligi belgili. Kórkem shıǵarmanıń tilinde basqa da leksikalıq qurallar menen birge frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jumsalıwında belgili bir stillik xızmetlerdiń bolatuǵının atap ótiw zárúr. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ádebiy shıǵarma tiliniń tásiriligigin, obrazlılıǵın, kórkemligin támiyin etetuǵın qurallardıń arasında úlken áhmiyet iyeleydi. Sonlıqtan, kórkem sóz ustaları olardı ózleriniń ádebiy túrlerdiń barlıq janrlarındaǵı shıǵarmalarında kóplep paydalanadı. Prozalıq shıǵarmalardıń tilinde de frazeologiyalıq sóz dizbekleri olardıń basqa da mánilik túrleri menen birge belgi, zattıń belgisi mánisine de baylanıslı bolıp keledi. Olar zattıń hár qıylı belgilerin bildirip, obrazlı etip kórsetip, sıpatlap keledi.

Adiektiv frazeologizmler – leksika-semantikalıq usıl menen kelbetlik xızmetine ótip qollanılatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri. Olar kelbetliklerdiń sıpatlı belgilerine iye bolıp, kelbetliklerdiń ekspressivlik sinonimi sıpatında xızmet etedi. Semantikalıq jaqtan zattıń belgilerin anıqlaydı.

«Adiektiv frazeologizmler – leksika-semantikalıq usıl menen kelbetlik xızmetine ótip qollanılatuǵın turaqlı sóz dizbekleri. Olar kelbetliklerdiń sıpatlı belgilerine iye bolıp, olardıń ekspressivlik sinonimi sıpatında xızmet etedi. Semantikalıq jaqtan zattıń belgilerin anıqlaydı.»⁵

Tilde adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri zattıń, waqıyalardıń hám basqa da nárselerdiń hár qıylı belgilerin kórsetip keledi. Qaraqalpaq xalıq jazıwshısı Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde de adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri kóplep jumsalǵanın kóriwge boladı. Tildegi sıyaqlı olar da joqarıda adiektiv frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sıpatlı belgileri retinde bir qansha ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Ulıwma, Sh.Seyitovtıń biz tallaw jasap atırǵan shıǵarmasınıń tilinde kelbetlik mánisindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri

⁵ Юсупова Б. Адъектив фразеологизмлердиң стильлик қолланылыўы. – Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер (Илимий мақалалар топламы). Ташкент, «Баёз», 2016. 11-бет.

shıǵarma tilinde hár qıylı stillik ózgeshelikler menen sheber paydalanılǵanın kóremiz. Mısalı:

1. Ol kúnde usındayman ba, **tawdan oyıp alǵanday** botakóz nashar edim, kempir-ǵarrısına da jaǵıp qaldım, jatıp jabıstı» deydi, usı kúngi sol kúyewi eken, sırtta bota quwıp júrgen sonıń balası qusaǵan. (5-bet)

2. Siziki-ǵo burınnan nashardıń **juqa júzli**, aq jipektey tawlanǵan qıylı edi, júzinen shamal qaǵıp, úydiń izeyinen qutılıp, sırttıń taza hawasınan jutıp, eki beti lalaptay janıp ketipti-á! (13-bet)

3. Stol aǵalıǵına toǵız adamnan kórsetilip edi, ekinshi awılda neshshe kolxoz bolsa Erlesh porxannan baslap Erniyaz pańkelge shekem baslıq qalmay ortaǵa shıǵıp zeñireyisken soń balalardan da Nazarbaydan da **jeńil ayaq** Qudaybergen qısıǵanının shıdamay qońsı-qobadan keli izlep ketti. (123-bet)

4. Rayonlıq bólimler túweli menen gúwenlengen digirdey tómenge dizildi, azannan bergi sazlanıp atırǵan uzın stolǵa Tórtkúlden kelgen úsh adam, raykompartiyanıń birinshi sekretarı, Qarabekov, juwırıwǵa qolaylaw jaǵında tawıqtay **jeńil ayaq** Ómirbay Orjanov jayǵastı. (302-bet)

Bul misallarda keltirilgen «tawdan oyıp alǵanday» frazeologizmi «iri», «sulıw», «shıraylı» degen mánilerdi bildirip keledi. Al, «juqa júzli» frazeologizmi adamnıń kelbetin, «jeńil ayaq» frazeologizmi shaqqan degen mánini bildirip tur. Bul birlikler dara sózlerge salıstırǵanda olardıń emocional-ekspressivlik sinonimi sıpatında tásirli, obrazlı, kórkem bolıp keledi.

Ulıwma, qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri grammatikalıq ózgeshelikleri menen ajralıp turatuǵınlıǵı belgili. Bul olardıń tilimizdegi sóz shaqaplarınıń biri – kelbetliklerge qatnasında da anıq kórinedi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri arasında adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkemligi, obrazlılıǵı, tásirtiligi jaǵınan ózgeshelenip turadı.

Tilde adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri zattın, waqıyalardıń hám basqa da nárselerdiń hár qıylı belgilerin kórsetip keledi. Sh.Seyitov shıǵarmaları tilinde de adiektivlik turaqlı sóz dizbekleri kóplep jumsaladı. Qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı olar da joqarıda adiektiv turaqlı sóz dizbekleriniń sıpatlı belgileri retinde kórsetilgen ózgesheliklerge iye bolıp keledi.

Mısallar keltiremiz:

1.Rayonlıq bólimler túweli menen guwenlengen digirdey tómenge dizildi, azannan bergi sazlanıp atırǵan uzın stolǵa Tórtkúlden kelgen úsh adam, raykompartiyanıń birinshi sekretarı, Qarabekov, juwırıwǵa qolaylaw jaǵında tawıqtay **jeńil ayaq** Ómirbay Orjanov jayǵastı. (302-bet)

2.**Bawırın bos eken**, taylaq jora, áy, senám bir, endi górińe jılaymısań! (305-bet)

3.Zapastın **bayaǵısı bayaǵı**. Qáytıp kúnin kórse de jurıt sol zapastan jep atır, haw!... (309-bet)

Bul mısallarda jeńil ayaq, bawırın bos, bayaǵısı bayaǵı kelbetlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri personajlardıń xarakterin, minez-qulqın sıpatlaw menen birge, basqa da nárselerdiń (úshinshi mısalda burınǵıday degen mánide kelgen) sapasın, belgisin bildiredi.

Shıǵarma tilinde kelbetlik frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerin tómendegi bir qansha mısallar arqalı da kórsetiwge boladı:

1. Qarasa, tap **tasqa basqanday** oyıp jazıp atır mına kisi, epsep te otırǵan joq, tez boldı: – Mine, he!... (23-bet)

2. Ol ǵo jazbasın da qoya berip, baspasın da **tasqa basqanday** etip ketti. (23-bet)

Bul mısalda «tasqa basqanday» frazeologizmi «sulıw», «sheber» degen mánilerdi ańlatıp tur. Olar usı sulıwlıq belgini tásirli etip jetkerip beredi.

«Xalqabad» romanı tilinde ushırasatuǵın adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri personajlardıń minez-qulqın kórsetiwde, xarakter jasawda da sheber hám orınlı paydalanılǵanın kóriwge boladı. Mısalı:

1. Bunıń ózi nárese qızbaytuǵın, **qoy awzınan shóp almaytuǵın, qaqań-suqań menen de isi joq**, bir awılдаǵı bir ózbek edi. (26-bet)

2. Óziniń **iyi dım bos** eken. (28-bet)

3. Ózindey bir kolxozdıń baslıǵı kelgen soń Mádiyar ushıp turıp:

– He, Baltabay aǵa, amanlıq pa?! – dep edi, apırmay, dım **bawırı bos** adam eken-aw, kózine lıq etip jas kele qoydı. (28-bet)

4. «Qudayım, bul úyi jańǵırdıń qulı qılmaǵay adamdı!» dep sógedi Qurbandı: «Bunday da **jan sebil** iyt boladı eken, ya kúndiz, ya túnde bir tınsa eken-aw!» (34-bet)

Bul mısallarda berilgen «qoy awzınan shóp almaytuǵın», «qaqań-suqań menen de isi joq», «iyi dım bos», «bawırı bos», «jan sebil» adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri adamlardaǵı hár qıylı minez-qulıq, xarakter belgilerin kórsetip keledi.

Bunday mısallardı shıǵarma tilinen kóplep keltiriwge boladı:

1. Liykin, Maqash Toǵızbaev degen qattı **salqın qanlı**, saldamlı adam edi, ashıw menen ayılǵan barlıq gápin parasat penen tınlap: «Men hesh kimdi jiberген joqpan, qamalǵan adamınıızdan túk xabarım joq!» dedi de GPUǵa qońıraw soqtı. (42-bet)

2. Qalǵan jaǵın Sayımbet shırpatdin etip jiberdi:

– Tájimuratqa sen barasań, Mádiyar, qasıńa Allambergen yacheykanı, Qunnazar aǵanı, Aman buxgalterińdi alasań, baslıǵı óziń, Qunnazar aǵanıń **kewli bos**, bayaǵıda İzbasqandı ayaǵan bul yashullı... (72-bet)

Sonday-aq, shıǵarma tilinde qaharmanlardıń hár qıylı sezimlerin, keshirmelerin kórsetiwde de kelbetlik frazeologizmler ańlatqan ótkir, tásirli mánilerden ónimli paydalanıladı. Mısalı:

Negedur, **kewli kóterińki**, ishke de Jańabay shayırdan úyrenip qalǵan «Aqsúńgilin» ınıldap kirdi. (38-bet)

Bul mısalda keltirilgen «kewli kóterińki» degen frazeologizm personajdıń keypiyatın, kewilli bolıp turǵan sıpatın bildirip, qaharman xarakterin jasawǵa xızmet etip kelgen.

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde personajlardıń portretin jasawda da adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri ónimli paydalanılıp, shıǵarma tiliniń kórkem, obrazlı, tásirli bolıwına xızmet etedi. Mısalı:

– Yaq, joldas náshálnik, onı qıynama, – dep, Abdulla degen, **kesken tomarday**, murınlı qara turdı, denesi shapanın jırtıp keteyin dep tırtısıp zordan tur. (72-bet)

Ulıwma, shıǵarma tilinde jumsalǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında adiektivlik frazeologizmler úlken orın tutadı. Olar hár qıylı mánilerdi bildirip keledi. Mısalı:

1.Usı eń sońǵı alǵanı, túskenine bir-eki jıl bolsa da, ele ókshesi qanamay atır, basqa hayalı joq, hámmesiniń esap-kitabın berip, zakonǵa muwapıq, ın-jınsız ajırasıp, barlıq hújjetlerin **murıńǵa suqqanday** qılıp qoyıptı. (77-bet)

2. «Mınaw ya aqımaq, ya **júrek jutqan!**» dep tańlana jorıdı ózinen-ózi: «Zamannıń usınday alasatlı jurttıń kózi jilt etken qızılada bolıp turǵan kúnlerde baylıǵın jayıp kórsetkendey, bul ne degen oysızlıq!» (77-bet)

3.Allanazar Esbergenge shala burılıp:

«**Awzınnıń duwası bargó**, tınıshlandırıp,úyge kirgiz, jurt jıynalar!» dese: «Jıynalsa jıynalsın!» deydi Esbergen. (77-bet)

4.Kelgenler bul tam ata-babasınan qalğan óz úyindeg erkinsip, kimisi mashınnıń qasındaǵı gúrsini súyrep, kimisi ılas etikleri menen **murınnıń qanınday** qıp-qızıl gilemlerdiń ústine ótip maldas qurınıstı. (77-bet)

5.Ol gellesin kesseń de sózinen taymaytuǵın **bir sózli** hám aldaǵandı, bassıǵandı jeti jinindey jek kóretuǵın adam edi. (88-bet)

Birinshi mısaldaǵı «murıńǵa suqqanday» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi «kewildegidey, oydaǵıday, hámmesi tártipli islengen» degen sıyaqlı mánilerdi bildirip keledi. Al, adamdaǵı kúshlilik, batırlılıq sıyaqlı belgiler «júrek jutqan» frazeologizmi arqalı berilgen. «Awzınıń duwası bar» frazeologizmi bolsa «sózge sheber» degen mánini ańlatıp kelgen, al «murınnıń qanınday» frazeologizmi qızıl reńin bildiriwde qollanıladı. Shıǵarmada usı frazeologizmnen keyin kelgen «qıp-qızıl» degen kelbetlik te usı mánini ańlatıp tur. «Bir sózli» frazeologizmi gápinen taymaytuǵın, jalǵan sóylemeytuǵın, sózinde turatuǵın adamlardı bildirip, qásiyet, minez-qulq belgilerin bildirip keledi.

Bunday frazeologizmlerdiń qatarına tómendegi mısallardaǵı adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbeklerin de kórsetiwge boladı:

Ǵáhári qattı bolǵanı menen, tilin tapsań, **qaytıwı tez** adam edi.(107-bet)

Ulıwma, kórkem shıǵarmadaǵı sıyaqlı Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde de bunday adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri qaharmannıń keshirmelerin súwretlewde, portret, peyzaj, xarakter jasawda, obrazlılıq jaratıwda, turmıs waqıyaların sáwlelendiriwde úlken xızmet atqaradı.

Adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri hár qıylı portret, adamlardıń sırtqı kórinislerin súwretlewde de jazıwshı tárepinen sheber paydalanıladı. Mısalı:

Jurttan asqan sulıwlıǵına qarap maqsım shıǵısına qaramaptı. (359-bet)

Adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri adamlardaǵı hár qıylı qásiyetlerdi, olar ortasında bolatuǵın túrli qarım-qatnaslardı, hár túrli kóz-qaraslardı bildirip keledi. Mısalı:

1. Adamlardıń **awzı ala**, biriniń aytqanın biri tıńlaǵısı kelmeydi. (114-bet)

2. Durı-ıs Esekeńniń awılınıń bári **bir adamday**, uyısqaq, tırısqaq, birewi ushın hámmesi, hámmesi ushın Esbergen juwap beredi, liykin... (114-bet)

3. Gápleri de **tasqa basqanday**, bir sózdiń eki mártebe ayılıwı da, burını aytıp bolıp, awız sıypawlar da siyrek. (165-bet)

4. Hayaldan **salımı bar** eken Haytmurattıń! (14-bet)

5. Burınıday emesseń, shúkir, **jagán bos**, deniń saw! (118-bet)

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri hár qıylı stillik ózgeshelikler menen de qollanıladı. Mısalı:

1. Shundiı kirip kelgende Dáweke sonı ashıǵınday aymalap, stoldıń ústine tikesine qoyıp, **say-say qabırǵaların** suwlı dasmal menen pákizelep ısıp atır edi. (59-60-betler)

2. Berdikárimniń kóziniń aldında aydındaǵıday sınıp-sınıp barıp, İzbasqannıń suwıq júzi táswirlene qoydı, jılan kózler tap sondaǵıday jıldıraydı. (8-bet)

3. Túrkestannan atı qaraqalpaqtı postırıp, mınaw iyt baylasa ulıp shıǵatuǵın biyzúráhát Óteniń sorına ákep tıqqan, shundiıtip, kátte xalıqtı toz-toz etip, kishireytip taslaǵan shu **mańlayı qattı** Esengeldiniń urıwshılıǵı boldı-aw! (27-bet)

Bul mısallardıń birinshisinde berilgen «say-say qabırǵaların» birligi ulıwma xalıq tilindegi «arıq» degen mánini bildiretuǵın «qabırǵası say-say» túrindegi adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbeginiń belgili bir ózgeshelikler menen skeletke baylanıslı awıspalı mánide qollanıluwı bolıp esaplanadı. Ekinshi mısaldaǵı «suwıq júzi» birligi ulıwma xalıq tilinde «júzi suwıq» túrinde ushırassa, sońǵı mısaldaǵı «mańlayı qattı» birligi Qudaybergen Shundiıdıń tiline tán bolǵan ózgeshelik bolıp, ol ulıwma xalıq tilinde «mańlayı qara» túrinde kóbirek qollanıladı.

«Kitabıy stillerdiń ayrıqsha túri sıpatında qaralatuǵın (geypara ilimpazlar óz aldına bólek stil túrinde alıp qaraydı) kórkem ádebiyat stilin frazeologizmlerdiń eń ónimli hám sheber qollanıluw deregi dep esaplawǵa boladı. Ráńbe-reń mánilik

ayırıqshalıqlar, túrli emocional-ekspressivlik boyawlar, reńkler, jeke-avtorlıq frazeologizmler jaratıw hám paydalanıw usılları, stillik, kórkemlik ózgeshelikleri hám t.b. kórkem ádebiyat stilindegi bay frazeologiyalıq qatlamnıń bolatuǵının belgileydi. Onda barlıq stillerge tán frazeologizmler túrli stillik xızmetlerde jumsaladı hám óziniń sıpatına sáykes shıǵarma tiliniń obrazlı, kórkem, tásirli bolıwına xızmet etedi.»⁶

Ulıwma, adiektiv frazeologizmlerdiń qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcional stillerinde, ásirese, kórkem ádebiyat stilinde qollanıw múmkinshilikleri keń. Tásirsheńligi, obrazlılıǵı, tujırımılıǵı menen sıpatlanatuǵın adiektiv frazeologizmler kórkem shıǵarma tiliniń kórkemlik xızmetin kúsheytiwde úlken áhmiyetke iye. Bunday ózgeshelikti Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde kórkemlik maqsetlerde paydalanılǵan kóplegen adiektivlik frazeologizmler de ayqın kórsetedi.

⁶ Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. Tashkent, «Tafakkur qanoti», 2014, 170-bet.

II bab Sh.Seyitov shıǵarmaları tilinde ráwish frazelogizmlerdiń qollanıwı

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı oǵada bay bolıp, onda frazeologizmler ayrıqsha orın tutadı. Frazelogizmler mánilik jaqtan da, qurılıslıq jaqtan da, sonıń menen birge basqa da ózgeshelikleri menen belgili bolsa, frazeologizmler quramında hár qıylı birliklerdiń keliwi hám olardıń waqıt, ólshem, muǵdar, kólem, uzınlıq, awırlıq, sın, sebep hám t.b. sıyaqlı mánilerdi bildiriwi ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın másele bolıp esaplanadı. Bunda, á sirese, kóp mánilerdi bildirip keliwi, atqaratuǵın xızmetleriniń kóp túrliligi menen sıpatlanatuǵın ráwishlik frazeologizmlerdiń ózine tán ózgesheliklerin úyreniw áhmiyetli. Bunday ráwish frazeologizmler qaraqalpaq tilinde ónimli ushırasadı.

«Frazelogizmler kórkem shıǵarma tilin janlandırıw menen birge shıǵarma tiline milliy kolorit beredi.

Frazelogizmlerdi óz ornında jumsay biliwi kórkem sóz sheberiniń sóz qollanıw sheberligi menen, xalıq tili baylıǵın qansha meńgergenligi menen ushlasadı. Jazıwshınıń tańlawına qaray frazeologizmler onıń jeke stil qurıwdaǵı sóz qollanıwınıń bir usılı bolıp keledi.

Kórkem shıǵarma tilinde qollanılgan frazeologizmlerdi kózden ótkergende jazıwshınıń estetikalıq talǵamına qaray frazeologizmler kórkem sóz stilinde óziniń reńi menen xızmetin asha otırıp bar baylıǵı menen kórinedi.»⁷

Mánili sóz shaqaplarınıń biri ráwish sóz shaqabı bolıp esaplanadı. Ráwish sózler is-hárekettiń hár qıylı belgilerin bildiredi. Ózine tán leksika-grammatikalıq ózgesheliklerine, dáreje kategoriyasına iye. Sóz shaqapları sistemasında ráwishler

⁷ Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологизмлериниң семантикалық өзгешеликleri. – Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2011, 62-бет.

ózinín grammatikalıq, mánilik hám strukturalıq ózgeshelikleri, kategoriyaları arqalı parqlanıp turadı.⁸

Ráwish sózler de basqa da sóz shaqapları sıyaqlı qaraqalpaq ádebiy tiliniń funksional stillerinde, sonıń ishinde, kórkem ádebiyat stilinde ónimli qollanılatuǵın sóz shaqaplarınıń biri bolıp esaplanadı. Olardıń mánisi boyınsha túrleri shıǵarma tilinde kóplep ushırasadı. Ráwish sózlerdiń ańlatqan mánileri tek ǵana dara sózler arqalı emes, al turaqlı sóz dizbekleri arqalı da bildiriledi. Bunday frazeologiyalıq sóz dizbekleri ráwishlik turaqlı sóz dizbekleri sıpatında belgili. Olar kórkem shıǵarmalar tilinde ónimli paydalanılıp, bul sıpat Sh.Seyitov shıǵarmaları tili ushın da tán bolıp keledi.

«Xalqabad» romanınıń tilinde de ráwish sóz shaqabınan bolǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleri qollanıladı. Jazıwshınıń shıǵarmaları tilinde qollanılgan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń úlken bir toparın ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri quraydı. Olar «Xalqabad» romanı tilinde oǵada sheberlik penen paydalanıladı. Mısalı:

1. Hayal jarılarǵa jan tappay jabıǵıp qalǵan ba: «Ja-aq, aǵa, **kes gellem jibermeymen**» dep, gápin dawam ete beredi. (5-bet)
2. Sonı jaǵaladı da, júrip otırdı, iyninde ayqara taslanǵan qorjın, **qarsaq jortpas qarańǵıda, túlki jortpas túneyde** ketip baratır, ketip baratır, gellesinde mın san eki qıyal: «appırmay, bala, jańaǵı hayaldıń óz elinde júrip, elin saǵınıwın-ay, úhh!...» (6-bet)
3. Ğayrı ellerde keshejaq ómir **usı bastan-aq** uwızıyın qurıtıp kiyatır. (6-bet)
4. Uzaqtan saǵallar ulıdı, tap, **ayaq astınan** da bir nárse tasırlap qashqanday boldı. (6-bet)
5. Gúzlik te, jazlıq ta **bassına pitkendey** boldı! (33-bet)

⁸ www.skopus.com. Розенталь, Д. Э. Практическая стилистика русского языка, Москва. 1968, с.59

Berilgen mısallardaǵı ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri dara sózlerge salıstırǵanda ózine tán tásirli, obrazlı sıpatqa iye bolıwı menen ózgeshelenip kelgenligin kóriwge boladı. Dáslepki mısaldaǵı «kes gellem» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi formalıq jaqtan alıp qaraǵanda kes degen buyırıq meyil formasında kelgen feyil sóz benen gellem degen birinshi bettegi tartımlanıp kelgen atlıq sózdiń dizbeklesip keliwinen turıp «kes gellem» túrinde bir tutas máni ańlatıp, qalay? degen sorawǵa juwap berip kelip, sın ráwishiniń mánisin bildirip tur.

Ekinshi mısalda bolsa xalıq awız eki dóretiwshiliginde burınnan paydalanılıp kiyatırǵan «qarsaq jortpas qarańǵıda, túlki jortpas túneyde» degen ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbegi sheberlik penen qollanılǵanın kóriwge boladı.

Úshinshi mısalda berilgen «usı bastan-aq» túrinde qollanılǵan frazeologizm bolsa, qashannan baslap? degen sorawǵa juwap berip, ráwishlik máni ańlatıp, isháreketti sıpatlap kelgenligin kóriwge boladı.

Tórtinshi mısalda berilgen «ayaq astınan» degen frazeologizm qay jerden? degen sorawǵa bir tutas juwap berip kelip, orın ráwishiniń mánisin ańlatadı. Bul ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bári de óz ornı menen, shıǵarma tilinde tásirli qollanıwı menen, obrazlılıq jasaw ushın paydalanılıwı menen ajralıp turadı. Eń sońǵı mısalda kórsetilgen «bassına pitkendey» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi «kóp», «mol» degen mánini bildiredi.

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń til ózgesheliklerin leksikalıq kóz-qarastan tallaw jasap qaraǵanda onda frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń úlken bir toparın ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qurap turǵanlıǵın kóriwge boladı. Olardıń arasında sın, waqıt, orın, muǵdar sıyaqlı ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán qollanıw ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Solay etip, roman tilinde ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir qansha mánilik ózgesheliklerge iye bolıp keledi.

2.1.Sın mánili ráwish frazeologizmler

Sh.Seyitovtın «Xalqabad» romanınıń tilinde sın mánili ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán ózgeshelikler menen qollanılıp, onda paydalanılğan frazeologizmlerdiń úlken bir toparın quraydı. Olar tómendegidey mánilik ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Mısalı:

1.**Óldim azarda** jubatqan İzbasqan onı jańa tórletip otırǵıza bergende «militsioner» kelip: «Ápiw etiń, taqsıyır», dep keshirim soradı da, İzbasqannıń ımı menen shıǵıp ketti. (8-bet)

2. Ózi de bastan ótkenleriniń jeńil-jelpisin **tiyip-qashıp** ǵana ayttı. (9-bet)

3. Adamlar sharshap qalǵanday, **ıyıǵınan awır júk túskendey** suwıq demlerin alıstı... (24-bet)

Berilgen birinshi mısaldaǵı «óldim azarda» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi ráwishlik sıpatqa iye bolıp, óldim hám azarda degen eki komponentten ibarat bolıp kelip, ekewi bir máni ańlatıp, qalay? degen sorawǵa juwap beredi. Mánilik jaqtan zorǵa, zordan degen mánilerdi ańlatıp, qanday da bir is-hárekettiń (jubatıw) isleniwiniń qıyınshılıq penen orınlangan sınılıq belgisin bildirip turǵanlıǵın kóriwge boladı.

Ekinshi mısalda keltirilgen «tiyip-qashıp» frazeologizmi formalıq jaqtan alıp qaraǵanda jup sóz túrinde kelgen. Ekewi yaǵnıy eki komponent bir tutas máni ańlatıp kelip, is-hárekettiń isleniwindegi sınılıq belgini kórsetip, qáytıp? degen sorawǵa juwap beredi. «Aytıw» degen hárekettiń bárin emes, al birli-yarımın, yamasa tek tiyisli ya bolmasa kerekli bolǵan jerlerin bólip alıp aytqanlıǵın, yaǵnıy sınılıq belgini bildirip keledi.

Úshinshi mısaldaǵı «ıyıǵınan awır júk túskendey» degen frazeologizm bolsa «moynınan awır júk túskendey» degen frazeologizmnıń dialektlik túri bolıp, qalay?

degen sorawǵa juwap berip tur. Bul sın mánili frazeologizm suwıq demin alıw degen is-hárekettiń qalay islengenin bildirip kelgen.

Ulıwma, Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde paydalanılǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleri ráwishlik mánide keliw arqalı is-háreketlerdi hár qıylı sınılıq mánide sıpatlap keledi. Mısalı:

1. Ğawır-ğawır alaman, «tarqalıń» degen Sayımbettiń shańqıldısı uzaqta qalǵan sekilli, qashıp baratır, **jón aldı qarabaraq** qashıp baratır, sebebi, «xalıq dushpanı» dep qamalǵanlardıń, tutılǵanlardıń bunshelli tez qutılǵanın hesh qashan kórmegen edi ol... (41-bet)

2. **Óldim-azarda** ultannan shıǵıp, aldında áliplam alıp turdım. (201-bet)

3. Qunnazar menen Allanazar Toǵızbaevqa **jalıńıp-jalpayıp**: «ózlerimiz dúzeyimiz, qatarımızda kópten beri bar edi. Rayonda bizlerdiń de siziń arqańızda júzimiz tómen bolmasın, – dep, **jalıńıp-jalpayıp**, zorǵa degende qatal sógiske qayıl etip qalıp edi. (108-109-betler)

Dáslepki mısalda berilgen «jón aldı qarabaraq» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi «qalay bolsa solay», «aldı artına qaramastan» degen sıyaqlı mánilerdi bildirip keledi. Qalay? degen sorawǵa juwap berip kelip, is-hárekettiń (qashıw) sınılıq belgisin bildirip tur.

Ekinshi mısaldaǵı «óldim azarda» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi «zorǵa, zordan» degen mánilerdi bildirip, qalay? degen sorawǵa juwap berip, shıǵıw degen is-hárekettiń sının kórsetedi. Jalıńıp-jalpayıp frazeologizmi de sın mánili bolıp, is-hárekettiń sının jup sóz túrinde bildirip keledi.

Bunday frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarma tilinde júdá ónimli ushırasadı, olar strukturalıq jaqtan da hár qıylı bolıp keledi. Bunday frazeologizmler shıǵarma tilinde túrli kórkemlik xızmetlerde paydalanıladı. Roman tilin tásirli, kórkem etip kórsetedi. Mısalı:

1. – Yaq, inim, **kes gellem** basın shayqadı Biysen. – Men usı ótirik sóyleydi degendi jaqınnan beri bilip, ótirik sóyleytuǵınlardı da jaqınnan beri kórip júrmen. (88-bet)

2. «Burq» etip aq tútin shıqqan waqıtta **qos qollap** barıp: «minekey, taqsır!» dep qolına uslattım. (201-bet)

3. Altın ornınan elp etip turdıdaǵı:

– Sen bılay shıq, sheshe, ózim demleymen, – dep **qoyarda qoymay** qayın enesindey álpeshlep quwısqa otırǵızdı. (208-bet)

4. Irasında da, Nazarbay «úlesten bos qalmayın, bir kámpit berse de payda» dep **bar pármanı menen** pát alıp juwırıp kiyatır edi. (240-bet)

Bul keltirilgen mısallarda sın ráwishi mánisin bildiretuǵın frazeologizmler berilgen bolıp, olar grammatikalıq, strukturalıq jaqtan hár qıylı. Birinshi «kes gellem» degen frazeologizm buyırıq meyil formasındaǵı kes feyili menen gelle degen atlıq sózdiń tartımınń birinshi betinde keliwi arqalı jasalǵan. Yaǵnıy usı formadaǵı feyil sóz benen atlıq sózdiń dizbeklesiwinen jasalǵan bolıp, ol usı sózlerdiń mánilerinen ádewir uzaqlasqanı menen birotala úzilip ketpegen mánilerdi bildiredi. Yaǵnıy bul frazeologizm qaytpaslıq, qaysarlıq mánilerin bildirip kelip, ráwish sóz shaqabına qatnaslı úzil-kesil degen mánilerdi ańlatadı.

Ekinshi mısaldaǵı «qos qollap» degen frazeologizm bolsa «eki» sanlıǵınıń mánisin bildirip keletuǵın «qos» degen sanlıq sóz benen qol atlıǵına -la feyil jasawshı qosımtasınıń qosılıwı menen jasalǵan qolla dórendi feyiliniń -p formalı kelgen hal feyil túrinde keliwi menen bildirilip, eki qolı menen degen sınıq mánini uslatıw is-háreketine baylanıslı bildirip kelgen.

Úshinshi mısalda keltirilgen «qoyarda qoymay» frazeologizmi bolsa otırǵızdı degen is-háreketke baylanıslı erkine qaramay, májbúrlep, zorlap degen mánilerdi bildiriwi menen sınıq sıpatqa iye bolıp kelgen. Ol «qoy» feyiliniń hár qıylı formalarda tákirarlanıp keliwinen bildirilgen.

Sońǵı mısaldaǵı «bar pármanı menen» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi bolsa bar degen predikativlik sóz shaqabına qatnaslı sózdiń tartımınıń 3-bet formasında kelgen pármanı atlıǵına dizbeklesiwi hám oǵan menen tirkewishiniń dizbeklesiwi menen bildirilgen. Bar kúsh-jigeri menen, bar kúshin jumsap, barlıq ıqlası menen degen mánilerdi bildirip keledi.

Solay etip, «Xalqabad» romanı tilinen alınǵan bul mısallardaǵı «kes gellem», «qos qollap», «qoyarda qoymay», «bar pármanı menen» degen frazeologizmler basın shayqaw, barıw, álpeshlew, juwırıw degen is-háreketlerdiń sınılıq belgisin kórsetip keledi.

Ulıwma, «Xalqabad» romanı tilinde sın mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri óz ornı menen, sheberlik penen paydalanılıp, shıǵarma tiliniń kórkemligin, obrazlılıq dóretdi. Olar ráwish frazeologizmlerdiń mánilik bir túri sıpatında shıǵarma tiliniń ótkir, kórkem hám tásirli bolıwına úles qosadı.

2.2. Muǵdar mánili ráwish frazeologizmler

Biz pitkeriw qánigelik jumısıımızdıń ob`ekti sıpatında tallaw jasap atırǵan Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń tilinde muǵdar mánili ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán ózgeshelikler menen qollanılıp, onda paydalanılǵan frazeologizmlerdiń úlken bir toparın quraydı. Olar tómendegidey mánilik ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Mısalı:

1. Siz **ómirińiz tuwıp** birewdi táwir kórgenbisiz, ashıqlıq degenniń barına isenesiz be, «quda bir, rásiwli haq» dep aytıń, – dedi oǵan, bul dawısta jalınısh ta, ada bolmas ókinish te bar edi. (12-bet)

2.Ózi **bináy ómirinde** ótirik sóylemedi. (322-bet)

3.Mádiyar **ómiri tuwıp** bul adamdı usınday jeńil awhalda hesh qashan kórmegen edi. (343-bet)

Keltirilgen misallardağı «bináy ómirinde», «ómirińiz tuwıp» frazeologizmleri is-háreketlerdiń muǵdarlıq belgilerin kórsetip keledi.

Tómendegi misallardan da muǵdar mánili ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń shıǵarmada basqa da orınlarda paydalanılǵanın kóriwge boladı.

1. – Oyaqlar bir **álmısaqtan beri** jetisip qalǵan, Mádiyar. (243-244-betler)

2. Xalqabad **minaw turǵan jer** bolǵanı menen jatıp oqıp atırǵanlarǵa Shımbaydan sonıń ózine keliw múshkil edi, azannan qara keshke shekem oqıw:... (221-222-betler)

«Álmısaqtan beri» (jetisip qalǵan), «minaw turǵan jer» (bolǵanı menen) frazeologizmleri is-háreketke baylanıslı muǵdar mánisin bildirip keledi.

Solay etip, muǵdar mánili ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde onıń basqa túrlerine salıstırǵanda az paydalanıladı.

2.3. Orın mánili ráwish frazeologizmler

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń tilinde orın mánisin bildirip keletuǵın ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp, frazeologizmlerdiń úlken bir toparın payda etedi. Olar tómendegidey mánilik ózgesheliklerge iye. Mısalı:

1.Ózin shımshıp ketken toraydıń asha tuyaqı ekenin de sezbege ol apıl-tapıl ornınan tursa, anadayda bir toray baratırdağı, **tuw anaday jerde** Bazarbay qılıy ishın uslap tawlanıp kúlip tur. (240-bet)

2.**Ol jer, bul jerdi** qarasa, hesh kitap joq. (16-bet)

3. Turǵan shap, turǵan shap, hámme solay qaray juwırısı, barsa, kolxozǵa tapsırǵan sınır ógizi teńkeyip ólip atırdağı, Nazarbay **bas ushında** ash búyirin tayanıp, way-waydı salıp tur. (234-bet)

Keltirilgen mısallardağı «tuw anaday jerde», «ol jer, bul jerdi», «bas ushında» degen frazeologizmleriniń kúlip tur, qarasa, way-waydı salıp tur degen is-háreketlerdiń sınılıq belgilerin obrazlı, kórkem sıpatlap kelgenligin kóriwge boladı.

Orın mánili ráwish frazeologizmler shıǵarma tilinde ónimli paydalanıladı. Mısallar keltiremiz:

1. **Tas tóbemnen** baqıra qoyadı ǵoy dep turmaǵan aqsaqalǵa: – Ha, Qunnazar aǵa, jıqqın ketkennen aman ba! – dedi shoqıytuǵın ǵarǵaday tamnıń tóbesinen tasbaqanıń moynınday jıyırıq-jıyırıq moynın sozıp. (16-bet)

2. Attıń ústinde zeńireyip, **tas tóbemde** turǵan eken, jan-iymanım qalmadı! (201-bet)

3.. Qunnazar sirá Murat hákkeleksiz júrmeydi ǵoy, ózi sawatsız bolǵan soń **júrger jerinde** jurttıń buyımın soǵan pitkertip aladı. (26-bet)

Berilgen mısallardağı tas tóbemnen (baqırıw), tas tóbemde (turǵan), júrgen jerinde (pitkertip aladı) degen orın mánili ráwish frazeologizmler is-háreketlerdiń orınlıq belgilerin sheberlik penen, kórkemlep súwretlewde áhmiyetli xızmet atqaradı. Bunday frazeologiyalıq sóz dizbeklerin shıǵarma tilinen kóplep keltiriwge boladı. Mısalı:

1. **Tuw anaw jaqtan, kóz ushınan** bir shoǵır qara kórindi. (347-bet)

2. **Kóz ushında** Qudaybergenniń kórer kózge qorenish, jurttikin sıbasa da ózinikin sıbawǵa hasla qolı tiymegenlikten basqanikinen burınıraq tozǵan jayı kóriner edi. (335-bet)

3. Dárwazadan kirgenler Orınshaǵa **tuw alıstan** kip-kishkene bolıp kórinedi. (223-bet)

Solay etip, Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde orın mánisin bildirip keletuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri de sheberlik penen paydalanıladı. Olar ráwishlik frazeologizmlerdiń basqa túrlerine salıstırǵanda ónimli paydalanıladı.

2.4. Waqıt mánili ráwish frazeologizmler

Jazıwshınıń «Xalqabad» romanınıń tilinde waqıt mánisin bildiretuǵın ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri de belgili bir topardı quraydı. Mısallar keltiremiz:

1. **Állen waqıtta** tili gúrmelip:

– Kim saǵan berdi bunday huqıqtı! – dedi Allambergendi kózi menen jawday atqılap. (246-247-betler)

2. **Sonıń arasınsha** «Qallı jaǵısshılar» hám keldi. (248-bet)

3. **Qara quptanda** bir arbaday kitaptı ortaǵa úydirip: «partiyaǵa talabanlar, úsh adım alǵa!» dep buyırdı, jaslardan onlaǵanı shıqtı. (23-bet)

Bul mısallarda waqıt mánili bir qansha frazeologiyalıq sóz dizbekleri qollanılǵan. Olardan, atap aytqanda, «állen waqıtta» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi «aradan biraz waqıt ótkende» degen mánini bildirip keledi. Ekinshi mısaldaǵı «sonıń arasınsha» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi bolsa «aradan onsha kóp waqıt ótpesten» degen mánini bildirip, keliw degen is-hárekettiń waqtın kórsetip kelgen. Sońǵı mısalda berilgen «qara quptanda» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi bolsa júdá kesh bolıp ketken waqıttı bildirip, úydiriw degen is-hárekettiń waqıtlıq belgisin bildirip tur.

Bunday waqıtlıq mánidegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri Sh.Seyitovtıń tallanıp atırǵan shıǵarmasınıń tilinde ónimli ushırasadı. Olar shıǵarma tilin jáne de tásirli hám kórkem etip kórsetedi. Is-háreketlerdiń hár qıylı waqıtlıq belgilerin kórkemlep, súwretlep jetkeredi. Mısalı:

1. **Demniń arasında** ójireniń ishi qańırıp qaldı.(19-bet)

2. Esiktiń dáslepki tarsıldısınan-aq uyqısı shayday ashılǵan ol shıranı jaǵıp: «Sen endi **demniń arasında** barlıq háripti qalay úyrenip shıǵasań!» dep qapılttı shansıwlanıp. (16-17-betler)

3. Men salma menen buqqışlap barıp **demniń arasında** bir pártók yapıp keldim, kózdiń tasasın alıp, okıwshılarınadı bir basıp alsańo, pırasent degen aspanǵa shıǵıp ketedi! (45-bet)

Bul mısallarda berilgen «demniń arasında» frazeologiyalıq sóz dizbegi «tez», «dárhal» degen mánilerdegi waqıt mánisin bildirip, qahırıp qalıw, úyreniw, yapıp keliw degen is-háreketlerdiń waqtın kórsetiwde paydalanılǵan. Shıǵarma tilinde bunnan basqa da waqıt mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń úlken sheberlik penen paydalanılǵanın kóriwge boldı. Mısalı:

1. Mezgil **yarım aqshamǵa barganda**: «Mınań qara, Qudaybergen aǵa, - dedi. – Sen búytip bizdi de qıynama, ózińdi de qıynama».(17-bet)

2. **Kúnlerdiń kúinde** kún tiymegen úlpildek Shiyshe qız pistedey murınları, jipek kóylekleri kúye bolıp, kórik te basatuǵın bolıp qaldı. (35-bet)

3. Komitetiń aqsaqallıq boyınsha otız bir aǵzasınıń jigirma úshi **shańqay túste** jıynalıp boldıdaǵı, burınǵıday tamashagóy joqtıń qasında edi, májilis sharta-shurt baslandı da ketti. (68-bet)

Bul mısallarda, kóbinese, «yarım akshamda» túrinde qollanılatuǵın waqıt mánili frazeologiyalıq sóz dizbegi «mezgil yarım aqshamǵa barganda» dep berilgen bolsa, ekinshi mısalda «kúnlerdiń kúinde» degen waqıt mánili frazeologiyalıq sóz dizbegi bir kúni, kóp kúnlerdiń bir kúni degen mánilerdi bildiredi. Al, «shańqay túste» degen frazeologizm bolsa mezgil mánisin bildirip keledi. Bul frazeologizmlerdiń bári de qashan? degen sorawǵa juwap berip kelip, is-háreketiń isleniwiniń belgili bir waqtın kórsetedi.

Sonıń menen birge, shıǵarma tilinde tómendegidey waqıt mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri de qollanıılǵan:

1. **Sonıń arasınsha** balası kelip sálem berdi.(215-bet)

2. **Sonıń arasınsha** záńgi tıqırлаǵanday, diywalǵa súyelip atırǵanday boldı. (224-bet)

Ulıwma alǵanda, qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde ráwish mánili turaqlı sóz dizbekleri jazıwshınıń ózine tán usılı, sheberligine sáykes paydalanılıp, kórkemlik, tásirliklik payda etiw ushın xızmet etedi.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında frazeologizmler oǵada kóp. Funkcional stillerdiń túrlerinde, awızeki sóylewde qollanılatuǵın frazeologizmlerdi izertlew, sonıń menen birge, qaraqalpaq ádebiyatınıń barlıq janrlarında, klassik ádebiyat wákılleriniń shıǵarmalarında, ulıwma kórkem ádebiyat stilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń stillik xızmetlerin úyreniw qospalı, qıyın, sonıń menen birge oǵada qızıqlı másele bolıp esaplanadı. Bul Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilindegi ráwish mánili turaqlı sóz dizbekleri máselesine de baylanıslı, usı máseleni úyreniw jazıwshınıń til sheberligin, onda frazeologizmlerdiń atqaratuǵın xızmetlerin ashıp kórsetiwge tiykar boladı.

Juwmaq

Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sóz dizbeklerine oǵada bay. Olar sóylew tilinde, kórkem ádebiy shıǵarmalarda qollanıwı menen sóylewshiniń pikirdi anıq hám obrazlı túrde bayanlawın támiyinleydi.

Til biliminde sózlik quramınıń ayrıqsha bir toparı sıpatında tanılatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri haqqındaǵı másele burınnan-aq til ilimpazlarınń dıqqatın ayrıqsha tartıp kelgenligi málim. Qaysı tildi alıp qarasaq ta, onıń sózlik quramında tek ǵana jeke sózler emes, dara sózler sıyaqlı pútin bir máni ańlatıwshı, bir neshe sózlerden quralǵan turaqlı sóz dizbekleri belgili orındı iyeleydi.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri semantikalıq jaqtan da, emocionallıq-ekspressivlik jaqtan da tildin qaymaǵı, maǵızı sıpatında málim bolıp, hár qanday milliy tildin ózgeshe leksika-semantikalıq baylıǵın kórsetedi. Sonıń menen birge, qaraqalpaq tilinde dóregen ádebiy shıǵarmalar tilinde de frazeologiyalıq sóz dizbekleri onıń kórkemligin, baylıǵın kórsetip keledi.

Túrkiy tilleri, sonıń ishinde, qaraqalpaq tili de sózlik quramda ayrıqsha topardı quraytuǵın turaqlı sóz dizbekleri esaplanǵan frazeologizmlerge oǵada bay bolıp, bul ózgeshelik, ulıwma alǵanda, kórkem shıǵarmalar, sonıń ishinde, prozalıq shıǵarmalar tiline de tán. Bunda olar ózine tán sheberlik, ózgeshelik penen qollanıladı.

Biz pitkeriw qánigelik jumısımızda qaraqalpaq til bilimindegi frazeologiya tarawına qatnaslı jarıq kórgen miynetlerde ayılǵan ilimiy pikirlerdi bassılıqqa ala otırıp, jáne olardıń tiykarǵı nátiyjelerine súyenip, qaraqalpaq ádebiyatının talantlı jazıwshısı Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde qollanılgan frazeologizmlerge tallaw jasadıq. Usı tallawlardıń nátiyjesinde tómendegi juwmaqqa keldik.

Shıǵarma tilinde qollanılǵan frazeologizmler bir neshe sózlerden, hár qıylı sóz shaqaplarınan bolǵan sózler arqalı, sóz jasawshı affiksler yaqı grammatikalıq kategoriyalar arqalı jıynalıp kelip bir dizbek túrinde bolsa da, quramındaǵı barlıq sózler jıynalıp bir máni ańlatıp kelip jumsaladı.

Pitkeriw qánigelik jumısın orınlaw arqalı turaqlı sóz dizbekleriniń ekinshi jasırın túrindegi bildiretuǵın mánisi de turaqlı sóz dizbeginiń qaysı sóz shaqabı xızmetinde turıwına tikkeley baylanıslı ekenligi málim boldı.

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tiliniń leksikası oǵada bay bolıp, onıń kórkemligin, obrazlılıǵın, tásirshenligin basqa da leksikalıq birlikler menen birge, mánisi bir sózge barabar bolǵan birlikler – turaqlı sóz dizbekleri keltirip shıǵaradı. Shıǵarma tiliniń ózine tán ózgeshelikleriniń biri onda awıspalı mánidegi sózler menen birge kórkemlew quralları da jumsaladı. Al, frazeologiyalıq sóz dizbekleri usı qurallardıń qatarında turadı, olardıń arasında ózine tán obrazlılıq sıpatı menen ózgeshelenip kelip, kórkemlikti jaratıw ushın xızmet atqaradı. Ulıwma, shıǵarma tiliniń obrazlı hám awıspalı mánidegi sózlerge bay ekenligi onda qollanılǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen de baylanıslı. Shıǵarma tilinde atawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleri salmaqlı orın tutadı. Bunda onıń quramı ózine tán ózgesheliklerge iye bolıwı menen belgili.

Ulıwma, Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilindegi turaqlı sóz dizbekleri sóz shaqaplarına qatnası jaǵınan alıp qaraǵanda atawısh turaqlı sóz dizbekleri menen feyil turaqlı sóz dizbeklerine qatnaslı bolıp keledi. Al, biziń pitkeriw qánigelik jumısımızda bolsa shıǵarma tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri atlıq, kelbetlik hám ráwısh sóz shaqaplarına qatnası tallandı, yaǵnıy shıǵarma tilindegi atawısh frazeologizmler úyrenildi, al onıń leksika-grammatikalıq, stillik ózgeshelikleri óz izertleniwin kútip turǵan máselelerden biri dep esaplaymız.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri qanday da bir sóz shaqabı sheńberinde jumsalatuǵını shıǵarma tilindegi turaqlı sóz dizbekleriniń belgili bir

sóz shaqabına qatnaslı bolıp keliwinen de kórinedi, sonıń menen birge, onıń usı sóz shaqabı kólemindegi sózge sáykes ekvivalent bolıp keliwin bildiredi. Shıǵarma tilinde atawısh sóz shaqaplarına qatnaslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri jumsaladı. Olardan bir toparı – atlıq (substantivlik) frazeologiyalıq sóz dizbekleri zat mánisin bildirip keledi. Olar shıǵarma tiliniń kórkemligin, obrazlılıǵın támiyinlewde belgili bir xızmet atqarıwı menen ajralıp turadı. Roman tilinde atlıq (substantivlik) frazeologiyalıq sóz dizbekleri atawısh frazeologizmlerdiń eń ónimsiz qollanılǵan túri bolıp esaplanadı.

Kelbetlik (adiektivlik) frazeologiyalıq sóz dizbekleri zattıń, waqıyalardıń hám basqa da nárselerdiń hár qıylı belgilerin kórsetedi. Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde de adiektivlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri kóplep jumsaladı. Olar ulıwma tildegi ad`ektiv frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sıpatlı belgileri sıyaqlı zat, waqıya, nárselerdiń hár qıylı belgilerin kórkemlep anıqlaydı jáne obrazlılıq, kórkemlik jaratıp turadı. Roman tilindegi bir qansha adiektivlik turaqlı sóz dizbekleriniń tallanıwı arqalı usınday juwmaqqa kelindi. Olar waqıyalardıń belgilerin, kórinislerin, personajlardıń minez-qulıq ózgesheliklerin, qásiyetlerin, qaharman portretlerin jasawda, olardı tásirli etip sıpatlawda xızmet atqaradı. Bunday turaqlı sóz dizbekleri shıǵarma tilinde atlıq frazeologizmlerge salıstırǵanda ónimli qollanıladı.

Sh.Seyitovtıń biz tallaw jasaǵan «Xalqabad» romanı tilinde turaqlı sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnası boyınsha jáne bir túri – ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri atawısh turaqlı sóz dizbekleriniń eń ónimli qollanılǵan túri bolıp esaplanadı. Ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarma tilinde jumsalǵanda is-háreketti hár qıylı mánilerde sıpatlaydı, olardıń túrli belgilerin kórsetip keledi. Olardıń sınıqlıq, muǵdarlıq, waqıtlıq, orınlıq hám t.b. belgilerin bildirip keledi. Basqa ráwishlik frazeologizmler (sebeplik, maqset hám t.b.) shıǵarma tilinde júdá ónimsiz ushırasqanlıǵı sebepli olardı ayırım alıp

úyreniwdiń, tallawdiń zárúrligi bolmadı. Bunday frazeologizmler roman tilinde tásirliklik payda etedi.

Ráwishlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri is-háreketlerdi hár qıylı mánilerde sıpatlaydı. Olar tildiń tásirlikligin arttıradı. Ráwish frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarma tilinde oǵada kóp bolıp, obrazlılıqtı payda etip keliwi menen belgili. Solay etip, Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tilinde atawısh turaqlı sóz dizbeklerinen substantivlik, adiektivlik hám ráwishlik sóz dizbekleri qollanıladı.

Ulıwma, shıǵarma tilinde paydalanılǵan atawısh frazeologizmler shıǵarma tiliniń obrazlılıǵın jaratadı, oǵan kórkemlik beredi, tásirlikligin arttıradı. Olar usı tárepleri menen tildiń kórkemligin támiyinlewshi qurallardıń qatarında turadı.

Juwmaqlap aytqanda, Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanı tiliniń frazeologiyası oǵada bay, kórkem hám tásirli bolıp, shıǵarma tiline kórkem, obrazlı tús beredi.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология Нөкис, 1995.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы Нөкис, 1990.
5. Даўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2013.
6. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
7. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, «Каракалпакстан», 1985.
8. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.
9. Кощанов К.М., Умаров А., Нурабаева Г.Б. Школьный фразеологический словарь русского языка. Пос для учащихся 5-9-классов каракалпакской школы. – Нукус: 2011.
10. Кощанов К.М. Краткий русско-каракалпакский фразеологический словарь. – Нукус: НГПИ им Ажинияза. 2012.
11. Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 2011.
12. Қожақметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. «Алматы», Мектеп, 1972.
13. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.
14. Pirniyazov Q., Pirniyazova A. Qaraqalpaq tiliniń leksikası. Nókis, 2000.
15. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологизмлеринің семантикалық өзгешеликleri.– Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы,. 2011, 62-бет.

16. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологияси. «Тошкент», «Ўқитувчи», 1969.
17. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
18. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994.
19. Юсупова Б. Фразеологияны қарақалпақ тил билиминиң жеке тараўы сыпатында қәлиплестириўдиң әҳмийети // «Жәмийеттиң раўажланыўында илимпаз ҳаял-қызлардың орны» атамасындағы Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары: 2011-жыл 30-июнь. – Нөкис: Бердақ ат. ҚМУ. – 2011, 106-б.
20. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. Tashkent, «Tafakkur qanoti», 2014.
21. Юсупова Б. Адъектив фразеологизмлердиң стильлик қолланылыўы. – Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер (Илимий мақалалар топламы). Ташкент, «Ваёз», 2016. 11-бет.

Mısal alınğan kitap

Shawdırbay Seyitov «Xalqabad» Romannın' ekinshi kitabı Mashaqatlı asırımlar «Qaraqalpaqstan» baspası, No'kis, 1981.

Internet materialları

www.skopus.com. Розенталь, Д. Э. Практическая стилистика русского языка, Москва. 1968, с.59